

РИТУАЛЬНА ДЕМАРКАЦІЯ САКРАЛЬНОГО Й ПРОФАННОГО

Стаття посвячена дослідженню ролі ритуалу з періода архаїки і до сучасності в сакральній і профанній діяльності. В ній проаналізовані погляди на місце ритуалу в сакральній і профанній діяльності, а також його значення в організаційному менеджменті.

Ключевые слова: інформація, ритуал, сакральне, профанне, бізнес-ритуал, комунікація, ритуалізація.

The article is devoted research the role of ritual from the period of archaic character and to contemporaneity in the sacral and profanic activity. In it looks are analyzed to the place of ritual in the sacral and profanic activity and his value in organizational management.

Keywords: information, ritual, sacral, profanic, business-ritual, communication, ritualization.

Зростання зацікавленості до ролі ритуалу сьогодні зумовлене його здатністю позитивно впливати на стосунки в різних сферах суспільства. Слід зазначити, що в сучасному комунікативному просторі він посідає надзвичайно важливе місце, оскільки його розглядають не лише як релігійний культ, а й він наявний в інших сферах життя людини. Сьогодні технологію соціальної взаємодії визначає система керування та контролю інформацією, що складається з аксіологічного компонента та змістових характеристик соціальних процесів, що містяться в ритуалі.

Метою статті є спроба проаналізувати трансформацію ритуалу в різні історичні періоди в сакральній та профанній діяльності та визначити його роль і місце як іншого соціального явища в організаційному менеджменті.

Сакральне (або священне) є аспектом діяльності, що виходить за межі повсякденного й звичного. До сакрального належать найвищі цінності, яким поклоняються. Воно виступає як таємнича сила, що, впливаючи на людину, створює відчуття страху, але одночасно «захоплює її та робить щасливою». Священні об'єкти завжди перебувають під пильною охороною і підлягають безумовному вшануванню.

Протилежним йому є профанне, світське (мирське), повсякденне. Повсякденність розглядають як «стандартизований і нормований зріз емпіричного життя, як світ правил, циклів, стереотипів» [1]. Найважливішою ознакою повсякденності є універсальність її характеру, яка передбачає постійну комунікацію. Соціальний світ, у якому живе людина, конституюється й конструюється лише за допомогою людської взаємодії. Суспільство очікує від людей певного типу поведінки, пропонує соціальні ролі й конкретні, санкціоновані способи її виконання. Інакше кажучи, повсякденність являє собою сферу погоджених дій – поведінку, у якій усі є залежними один від одного і разом інтерпретують світ.

До поняття «сакральне» зверталися багато дослідників, зокрема, представники

британської соціальної антропології Б. Боас, Дж. Фрезер, А. Радкліф-Браун, Бр. Малиновський. Вони зробили значний внесок у розроблення проблеми сакрального, позначивши роль і місце сакрального у міфологічній свідомості архаїчної людини. Проблема сакрального відображена й у роботах французьких соціологів М. Мосса, Р. Жирара й ін., це поняття також вивчали Р. Отто, Ф. Шлейермахер, М. Еліаде, М. Шелер [2].

Досліджуючи сакральне, Р. Отто припускав, що людині властиве почуття створення, яке можна викликати нумінальним об'єктом (або повністю іншим). На його думку, нумінальне неможливо описати словесно – його слід описувати саме за допомогою символів (наприклад, краса музики). Сприймаючи нумінальне, людина відчуває щось таємниче, яке поступово зростає, і коли це відчуття йде на спад – вона повертається до повсякденного (або профанного) стану. Відчуття таємничості може бути як негативним («жахливе й величне»), так і позитивним («щось неповторно привабливе й прекрасне»). Саме тому сутність священного (сакрального) і полягає в його подвійності.

Ф. Шлейермахер у свою чергу розглядав сакральне із трьох позицій: як властиве людині відчуття священного, як абсолютну об'єктивну реальність і як безумовну святість, що проявляється в безлічі форм.

М. Шелер, основоположник філософської антропології, стверджував, що сакральне різною мірою проявляється на всіх рівнях природи, людської душі й суспільства. Вербально воно виражається чаклуном, магом, провидцем, мудрецем, пророком, законодавцем чи суддею, царем чи героєм, священиком, посередником, месією й, нарешті, Боголюдиною.

Ідеї Р. Отто, Ф. Шлейермахера, М. Шелера набули подальшого розвитку у М. Еліаде, який, досліджуючи поняття «сакрального», розглядав його, застосовуючи феноменологічний підхід. Румунський мислитель бачить сакральне в аспекті сприйняття світу релігійною свідомістю, приділяючи значну увагу характеристиці сакрального простору й часу. Відкриття священного простору й часу дозволяє релігійній свідомості знайти «точку опору», а також орієнтуватися в хаотичній неоднорідності, «створити світ» і реально в ньому існувати. Він акцентував увагу на діалектиці сакрального й профанного [3, с. 23]. На його думку, сакральне протистоїть профанному й разом з тим може бути джерелом різноманітності земного життя, проявлятися та діяти у світі (ієрофанія). Священне (сакральне) виступає як організаційна основа, що наповнює життя змістом й онтологічно реальним статусом, у той час як мирське (профанне) – асоціюється з хаосом і безладом. Завдяки ієрофанії профанне сакралізується, а сакральне, іноді десакралізуючись, перетворюється в профанне. М. Еліаде стверджує, що десакралізація – це результат наукової революції, що відбувалася в епоху Нового часу. Підбиваючи підсумок, він говорить, що священне й мирське – це два образи буття у світі, дві ситуації існування, які людина прийняла в ході історії. Так, людина завжди знаходить відгомін неоднорідності простору, який є характерним саме для сакральної свідомості. Це можуть бути якісь особливі, що якісно відрізняються від інших, місця (рідний двір, місце першого побачення й т. д.), які є унікальними, «святими місцями» її особистого всесвіту, що

відкривають шлях в іншу, «неповсякденну» реальність. Здійснюване людиною освячення дозволяє не тільки створити новий світ, але й очистити його, зробити таким, яким він був споконвічно. Саме тому і використовують ритуал, що відтворює події споконвічного часу.

Як символічна форма поведінки, ритуал створює особливе повторення реальності – відтворює те, що було «спочатку» і що підтвердило свою найвищу доцільність самим фактом існування й продовженням життя. Оскільки для архаїчних співтовариств ритуальна реальність не є умовною, а справжньою, істинною, «тільки ритуал дає можливість наблизитися й навіть заново пережити ту драму, якою повинна керуватися людина у своєму житті. Ритуал ніби показує той бік речей, подій, явищ, які в повсякденному житті перебувають у тіні, не є видимими, але насправді визначають їхню справжню суть і призначення. Звідси й подвійність усіх явищ: здатність бути чимось одним у побуті й зовсім іншим у ритуалі; подвійність, що забезпечує дивовижний перехід з рівня повсякденного життя турбот і рутини на рівень актуальних цінностей» [4, с. 17].

Аналізуючи ритуал в архаїчному соціумі, слід зазначити, що його здебільшого розглядали як категорію сфери сакрального: усе те, що є сакральним, актуалізують у ритуалі, і все, що належить до ритуалу, є сакральним. Складним є лише межа між сакральним та профанним, повсякденним. У житті людини архаїчного суспільства сакральність та буденність були тісно пов'язані між собою, причому усе профанне (побут, праця, повсякденне життя) перебували ніби в іншій площині і являли собою підготовку індивіда до справжнього реального сакрального життя, залучення до якого й чітке дотримання всіх вимог якого шляхом виконання певних присвят давали йому можливість наблизитись до вищих таємниць, ритуалу. Здійснення ритуальних колективних дій надавало можливість архаїчній людині найповніше проживати своє життя, давало змогу реалізуватися, почувати себе захищеною від усіляких невдач і природних катаклізмів.

Кожна культура виробляла свою систему сакральних цінностей, які були пов'язані з колективною пам'яттю і які відповідали за збереження соціуму. Оскільки сакральне пов'язане із проривом часу, збереження найбільшої згуртованості колективу, підтримання космічної ідеї світопорядку здійснювалося винятково в ритуалі. Стародавньому мисленню час уявлявся у вигляді простору, поділеного на відрізки, а простір мав вигляд предмета – сукупності поєднаних гармонічно один з одним речей. Усі наявні предмети також були частиною глобальної космологічної схеми й були наділені різним ступенем сакралізації залежно від того, наскільки вони були периферійними відносно «центру світу», тобто найбільшою сакральністю були позначені ті точки простору й часу, де й коли відбувалося створення світу [5, с. 11]. Можна сказати, що ритуал завжди відбувався в сакральному центрі – найбільш напруженій точці космічного універсуму – й завдяки цьому допомагав досягти ідеального стану світу – єдності людини, космосу й світу.

До ритуалу як до програми спрямованої поведінки зверталися виключно в екстремальних для колективу ситуаціях, коли звичай, що втілює норму повсякденного поведіння, спрямоване на підтримку біологічного статусу людини,

поступово втрачав свою силу.

Таким чином, можна відзначити два рівні буття людини в архаїчному й традиційному суспільстві. Одним із них є рівень ритуалу, а іншим – рівень повсякденного життя. На відміну від ритуальної поведінки, діяльності людини на рівні повсякденного життя не надавали особливого значення. Вона являла собою життя між ритуалами й через своє проміжне положення була орієнтована не на себе, а на минулий і майбутній ритуали. Інакше кажучи, повсякденне життя розглядали з одного боку як переживання здійснюваного ритуалу, а з другого – як підготовку до майбутнього ритуалу.

Архаїчну й традиційну культуру поєднує високий ступінь залежності людини від природи й від тієї соціальної групи, до якої вона належить. Суттєвою характеристикою архаїчної культури є відсутність писемності. Ю. М. Лотман зазначав, що в усній культурі «на першому плані стоїть не літопис чи газетний звіт, а календар, звичай і ритуал, що дозволяє все це зберегти в колективній пам'яті» [6, с. 4]. Дописемна організація культури була заснована на постійних повтореннях стереотипів, мінімізуючи будь-які надходження до вже сформованих поглядів й образів, запобігаючи цим забуванню основних структур, розмиванню сформованої картини світу. Характерною рисою передання інформації в дописемній культурі є система знаків і символів. З огляду на символічний бік ритуалу, можна сказати, що саме ритуал і був корелянтом символіки.

У традиційній культурі з появою писемності як можливості збереження інформації у багатьох народів зникла необхідність постійного повторення вже відомих стереотипів, організованих в певні системи, з яких і сформувалися ритуали. Оскільки інформація розповсюджувалася повільно, у якийсь момент утворилися дві форми її передання: писемна й безписемна. Писемна культура була орієнтована на введення нової інформації, що забезпечувало приріст останньої й сприяло зміщенню позицій ритуалу.

Періоду архаїки протиставляють цивілізацію, яка є «щаблем культури, що поступово привчає людину до спланованих, упорядкованих спільних дій із собі подібними, що створює найважливішу передумову культури», яка складається із традиційної й сучасної (або техногенної). Традиційна цивілізація містить у собі суспільства, для яких характерним є високий ступінь залежності від природних умов існування, а також нерозривний зв'язок індивіда зі своєю соціальною групою, обумовлений рівнем економічного й соціального розвитку. Індивіда в ній розглядають насамперед як щось таке, що не ідентифікує себе поза групою, – як «групову людину», яка повністю залежить як від природних сил, так і від того наявного соціального порядку, який обожнюють члени суспільства і який формує вищий принцип її функціонування. Таким принципом є відтворення, збереження біологічних і соціальних умов життя, вірність сакральній традиції, яка пронизує всі сфери суспільного й індивідуального буття.

За часів середньовіччя ритуал розглядали виключно як акт сакральної діяльності, який проявлявся у вигляді релігійного культу. Саме з його допомогою здійснювався вихід у сферу трансцендентного – зв'язок із Богом. Хоча поряд із сакральним боком

ритуалу існував й інший – повсякденний бік, що знайшов своє відображення у різних формах міської середньовічної й лицарської культури, а також у вигляді містерій і свят.

Сучасна цивілізація заснована на принципово інших стосунках людини з природою. Мобілізуючи й розвиваючи свій творчий потенціал, людина прагне вийти із залежності від природи, пристосовуючи її до своїх потреб, а іноді і керувати нею. Найважливішими принципами її життєдіяльності стають оновлення, зростання й прогрес, а циклічний розвиток перетворюється в поступальний. Розвиток техніки, технології й наукових знань стає провідним детермінантом суспільного розвитку. Техногенна цивілізація змінює характер взаємин між людьми, а також між особистістю й соціумом. Вона припускає мобілізацію творчого потенціалу й ініціативи окремого індивіда, а необхідність волі індивідуальної діяльності вимагає більшого ступеня автономії стосовно соціальної групи.

Ритуал, будучи основним механізмом пам'яті в дописемній культурі, поступово втрачає свої позиції, трансформуючись в інші форми суспільної свідомості, посідаючи нові місця в керуванні різними соціальними сферами. Текст, який виник на основі писемності, у традиційній культурі витісняє ритуал, і стає «охоронцем найбільш важливих знань і змісту, які мають сакральний статус» [7, с. 381]. Таким чином, ритуал почав орієнтуватися на вироблення нових текстів, а не на відтворення вже відомих [8, с. 46].

Писемна культура дає можливість створити людську комунікацію, що протистоїть живій розмовній мові з її діалектами й семантичними відмінностями. У її межах поступово складається національна культура, до складу якої входять символи, вірування, цінності, норми й зразки поведінки, які характеризують людське співтовариство в тій або іншій країні.

Можна сказати, що ритуал як самостійне явище виник й існував тільки в архаїчному суспільстві. У динаміці культури він поступово втрачав свою досконалу форму й трансформувався в ритуалізацію. Оскільки він є специфічною формою поведінки людини, завдяки якій здійснюється повторення, збереження й передавання інформації з метою забезпечення оптимального існування суспільства, ритуал став проявляти себе як соціальний інститут. За своєю внутрішньою спрямованістю він є священною процедурою, яка пов'язана зі встановленням або підтриманням порядку у всесвіті та соціумі, й виконує дві основні з його функцій – соціальну й психологічну. Саме він був засобом інтегрування й підтримання цілісності людських колективів та знімав психологічне напруження, гармонізуючи людську психіку.

Значення терміна «соціальний інститут» пов'язане з характеристикою впорядкування, формалізування й стандартизування суспільних зв'язків та стосунків. Метою інститутів є організація спільної діяльності людей з метою задоволення тих чи інших соціальних потреб. Соціальні інститути можна розглядати як організовані соціальні системи, що характеризуються стійкістю структури, інтегрованістю їхніх елементів і певною мінливістю їхніх функцій. Основними елементами цих систем є цінності, норми, ідеали, а також зразки діяльності й поведінки людей та інших елементів соціокультурного процесу. Вони гарантують подібну поведінку людей, узгоджують

та скеровують їх прагнення, установлюють способи задоволення їхніх потреб, розв'язують конфлікти, що виникають у процесі повсякденного життя, забезпечують стан рівноваги й стабільності в межах тієї чи іншої соціальної спільності й суспільства в цілому.

У кожному окремому колективі ритуал є закритим інститутом, що має у своєму арсеналі комплекс спеціальних програм поведіння, способів подолання кризових моментів.

У динаміці комунікативного простору на зміну ритуалу прийшли інші механізми колективної пам'яті, зберігши при цьому його форму, якою користуються у випадку суворого регламентування людських дій. Інакше кажучи, можна говорити про ритуалізацію діяльності, тобто надання їй форми ритуалу як упорядкованої системи дій, що мають символічне значення. Первісний сакральний зміст ритуалу поступово відійшов на другий план і ритуал починав транслюватися в повсякденність, виступаючи, по суті, свого роду контекстом, на тлі якого з'являлися такі ритуалізовані форми діяльності, як обряд, гра, етикет, церемонія, процедура, бізнес-ритуал. Інакше кажучи, з його розвитком відбувалося скорочення сакральної сфери й збільшувалася профанна.

А. К. Байбурін, описуючи співвідношення звичаю й обряду, стверджує, що стосовно ритуалу й інших форм поведіння природним їх корелятом є звичай, тобто канон повсякденного життя. На його думку, під ритуалізацією слід розуміти не належність до сфери сакрального, а такі характеристики поведінки, як стереотипізація, наявність стандартів здійснення, регламентованість, обов'язковість (з відповідною градацією «неблагополуччя» у випадку їх невиконання); найвищим ступенем ритуалізації будуть позначені ті обряди, від виконання яких залежить життя й благополуччя колективу, а нижчим ступенем – звичаї, що регламентували повсякденне життя (відхилення від яких можуть позначитися на порушнику, але, як правило, не торкатись благополуччя всього колективу)» [4, с. 18]. Обряд використовує форму ритуалу, але змістовно відрізняється від нього. Як і ритуал, обряд є символом «певних соціальних стосунків», але в той же час він має не сакральну, а повсякденну спрямованість. Таким чином, можна думати, що обряд – це проекція ритуалу на повсякденне життя. Оскільки обряд залишається надбанням традиції, церемоніал – необхідний компонент будь-якої соціальної процедури, ритуал – виявляє подію, яка є надзвичайно важливою і має на меті затвердити існування загальних справжніх цінностей для людей, які беруть участь у ньому, і не «тільки в тому обсязі, у якому такі цінності виникають і стають частиною людської реальності» [9, с. 216].

У цей час ритуалізація поведінки пов'язана з протистоянням культурних форм вчинків та дій контркультурним, як упорядкованих і доцільних – стихійним і хаотичним. Візуальна сторона поведінки, яку артикулює ритуальна регламентація, пов'язана з новими відносно сьогодення сферами, народженими ринковою економікою й відповідними цивілізаційними процесами, що відбуваються в суспільстві.

Бізнес-ритуал як стійкий і погоджений вид колективних дій, які здатні

забезпечити стабільність і результативність діяльності різного роду соціальних інститутів, підприємництва, ділових контактів, виступає соціальною діяльністю, яка фіксує себе через спілкування. Завдяки йому розповсюджені процедури зустрічей, переговорів, презентацій, звітів, доповідей [10, с. 9].

У соціальному просторі сучасного суспільства ритуал являє собою оригінальний канал передавання соціальної інформації, містить відомості про потреби, інтереси, мету, завдання певного співтовариства.

В умовах сучасної України служби управління не лише змінили своє ставлення до культури організації, але й почали розглядати її як фактор підвищення конкурентоспроможності, адаптивності, ефективності виробництва й керування. Сучасні дослідження свідчать, що високий рівень культури організації є одним з провідних чинників, які впливають на її престиж та конкурентоспроможність.

Саме за допомогою ритуалу в процесі спільного подолання труднощів зовнішньої адаптації й внутрішньої інтеграції формується організаційна культура.

Здійснення корпоративного ритуалу сприяє формуванню загальної для всіх мови спілкування й концептуальних категорій; створюється внутрішня ідеологія організації; визначаються критерії членства в організації і її групах (ідентифікація «свого» і «чужого»); відображається система заохочень і покарань; з його допомогою встановлюють критерії й правила розподілу влади й статусу; регулюють неформальні стосунки всередині організації.

Залучення до комунікативної соціальної системи дозволяє ритуалу здійснювати кооперативний вплив і сприяти виникненню загального настрою, відображаючи не лише потребу людей у їхній спільній діяльності, народжує комплекс відчуттів, що викликають зацікавленість у своїй професії, гордість за результати спільної праці, причетність до вирішення загальних завдань. З його допомогою виникає особливе суспільне явище – співтовариство.

Відмова від колишніх ідеологій вимагає нових стереотипів у поведінці людей, оскільки вони і є механізмами узгодження інтересів, які засновані на заздалегідь сформованих ідеалах, принципах, нормах та смаках. Організація може розробити своєрідний еквівалент релігії або ідеології, яка б втілювала властиві лише для неї варіанти розв'язання певних ситуацій та відповідної реакції на них. Етапи або моменти компанії, пов'язані з глибокою кризою чи раптовим ростом, зазвичай оточені міфами та історіями, оскільки з'являється необхідність переглянути основні уявлення групи, які спричиняють її перетворення та зміну.

Слід зазначити, що для сучасної соціальної динаміки, в основі якої лежить принцип прискорення та зміна якісного показника шляхом кількісних змін, саме ритуалізована поведінка людей дає можливість економити час, гарантує стабільність, однозначність та прогнозування.

Сукупність обрядово-символічної діяльності, яку здійснює колектив організації, позитивно впливає на мікроклімат: формує психологічну стабільність підприємства; підвищує ефективність соціальних відносин; вказує на аксіологічні моменти поведінки; сприяє досягненню компромісу; знижує напруженість у колективі; сприяє пом'якшенню статусних відмінностей.

Таким чином, підбиваючи підсумок, можна сказати, що ритуал, як організована й особливим способом оформлена колективна (або спільна) діяльність, яка має вигляд ексклюзивної події, що має просторово-тимчасові характеристики й транслює духовні цінності й принципи соціальної взаємодії в конкретно-історичних умовах, проявляв свою сакральну сторону найповніше лише в період архаїчної культури. У разі переходу до профанної діяльності в ритуалі втрачається святість, таїнство, піднесеність, винятковість і підсилюється утилітарно-прагматичне. З розвитком цивілізації відбувається зміщення акцентів з формування стереотипних програм колективної дії на домінування індивідуалізованих форм. Як форма колективної дії, він еволюціонував в інші форми діяльності, такі як обряд, гра, етикет, бізнес-ритуал. У релігії він продовжує існувати, але винятково у вигляді релігійного культу.

Дослідження основних тенденцій у процесі трансформування традиційної системи ритуалу дозволяє визначити його як інститут регуляції суспільно-індивідуальних відносин, тому що на будь-якому етапі розвитку суспільства необхідні механізми передавання моделі взаємозв'язку «індивід – колектив», які б формували не тільки установки, але й методи досягнення результату міжособистісних стосунків.

Література:

1. Золотухина-Аболина Е. В. Повседневность и другие меры опыта. – М., 2003.
2. Пивоваров Д. В. Бог, пророк, церковь. – Екатеринбург, 2002.
3. Элиаде М. Священное и мирское. – М., 1994.
4. Байбурин А. К. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов. – СПб., 1993. См.: Культурология / Под ред. Г. В. Драча. – Ростов-на-Дону, 1995. – С.118.
5. Топоров В. Н. О ритуале. Введение в проблематику // Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках. – М., 1988.
6. Лотман Ю. М. Несколько мыслей о типологии культуры // Языки культуры. М., 1987.
7. Хоруженко К. М. Культурология: Энциклопедический словарь. – Ростов-на-Дону, 1997.
8. Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. – М., 1996.
9. Фромм Э. Философия и религия // Смерки богов. – М., 1999.
10. Проценко О. П., Копылов В. А., Проценко А. Ф. Бизнес-ритуал в социальном пространстве современного общества // Гуманитарний часопис. – 2006. – № 2.